De Nederlands-Duitse staatsgrens als scheidingslijn tussen klanken, vormen en woordgeslachten

José Cajot

bron

José Cajot, *De Nederlands-Duitse staatsgrens als scheidingslijn tussen klanken, vormen en woordgeslachten* (Mededelingen van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde, Nr. 84). Hasselt 1996

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/cajo001nede01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde VLDN

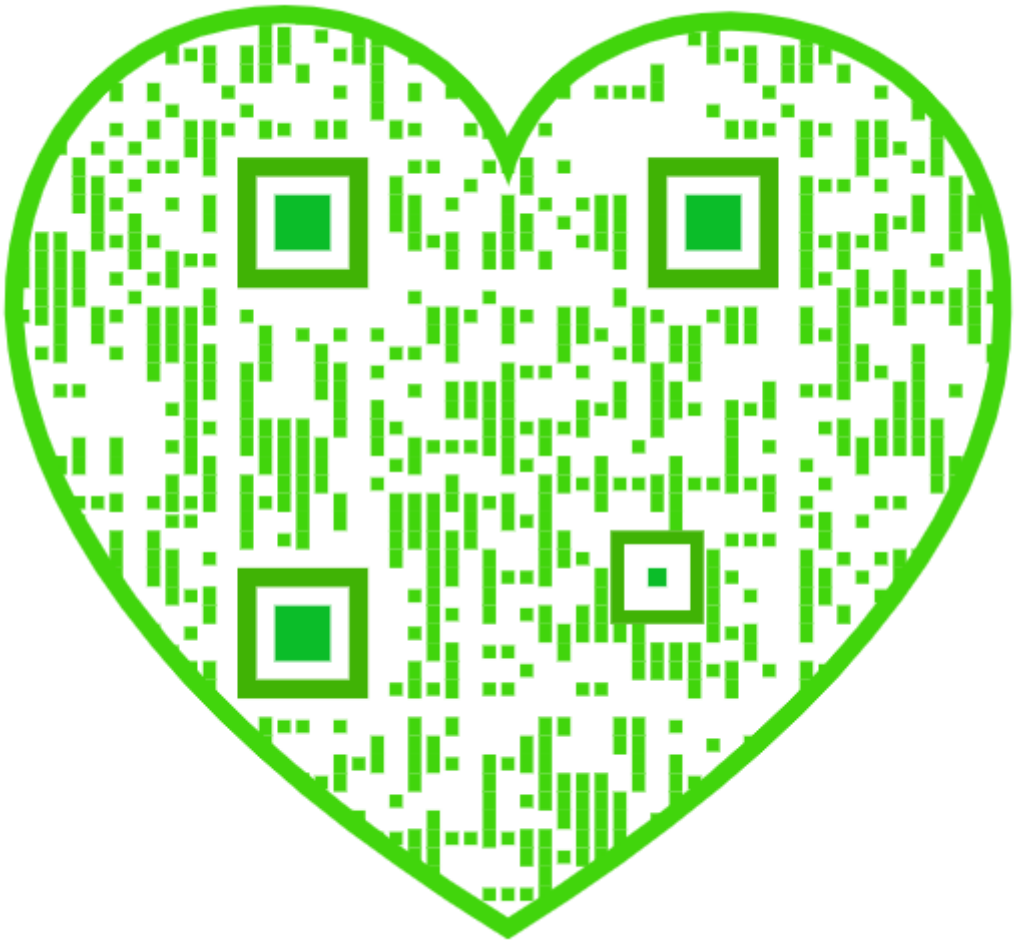

De Nederlands-Duitse staatsgrens als scheidingslijn tussen klanken, vormen en woordgeslachten

In jaren tachtig werd door mij een grondig onderzoek gewijd aan nieuwe woordgrenzen die veroorzaakt werden door staatsgrenzen in een Continentaal-West-Germaans dialectgebied dat zich aan de Germaans-Romaanse taalgrens uitstrekt van Sittard tot Clervaux[1]. Toen reeds waren er aanwijzingen dat ook grammaticale elementen van de dialecten niet aan de invloed van de standaardtalige invloeden konden ontsnappen. Vandaag[2] wil ik 7 zulke grammaticale verschijnselen aan de Nederlands-Duitse staats- en (cultuur)taalgrens ten noordwesten van Aken bespreken; de twee consonantische daarvan zijn in een nieuwe enquête onder de loep genomen, en ook drie nieuwe plaatsen werden bezocht: Brunssum, Richterich en (bij wijze van erkentelijkheid tegenover ons huidige congresoord) Herzogenrath.

De traditionele dialectkaart trekt tussen Aken en Sittard twee grenzen, die allebei met de tweede klankverschuiving te maken hebben: de *Benratherlijn* (de grens tussen oostelijk

1 CAJOT, J. (1989): Neue Sprachgrenzen im 'Land ohne Grenzen'. Zum Einfluß politischer Grenzen auf die germanischen Mundarten in der belgisch-niederländisch-deutsch-luxemburgischen Euregio, *Rheinisches Archiv 121/I en 121/II*, Köln-Wien.

2 Dit artikel is de schriftelijke neerslag van mijn bijdrage op het 21e congres van de *Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde* in Rolduc (Kerkrade, 18 november 1995) en een licht gewijzigde versie van mijn bijdrage (1996) in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie*, 68, 211-227)

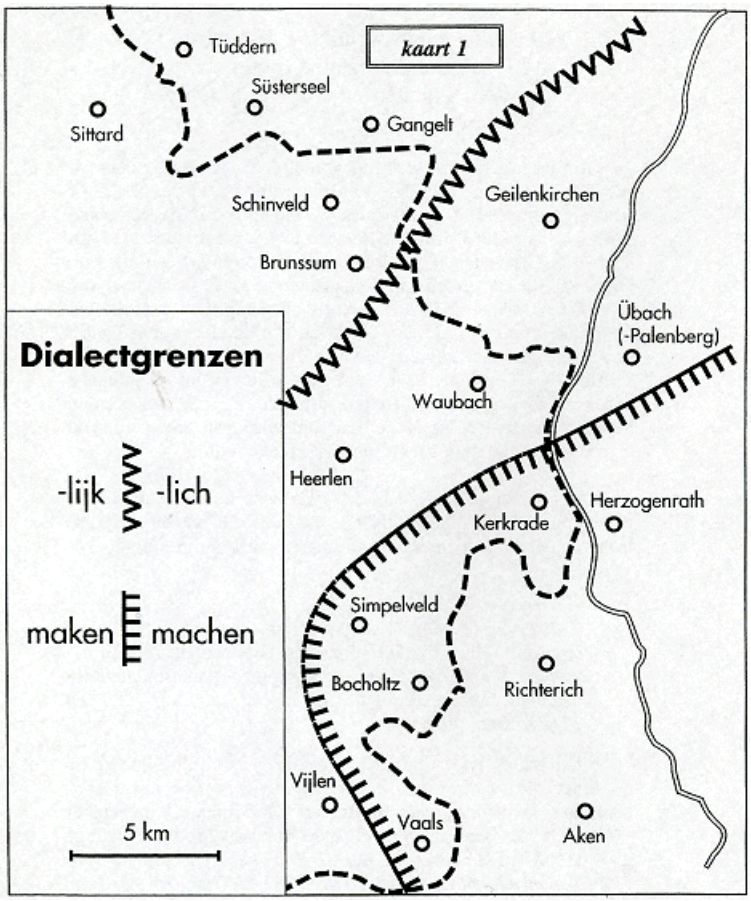
kaart 1
Tüddern
Süsterseel
Sittard
Gangelt
Schinveld
Geilenkirchen
Brunssum
Übach
(-Palenberg)
Waubach
Dialectgrenzen
-lijk -lich
maken machen
Heerlen
Herzogenrath
Kerkrade
Simpelveld
Bocholtz
Richterich
Vijlen
Vaals
Aken
5 km

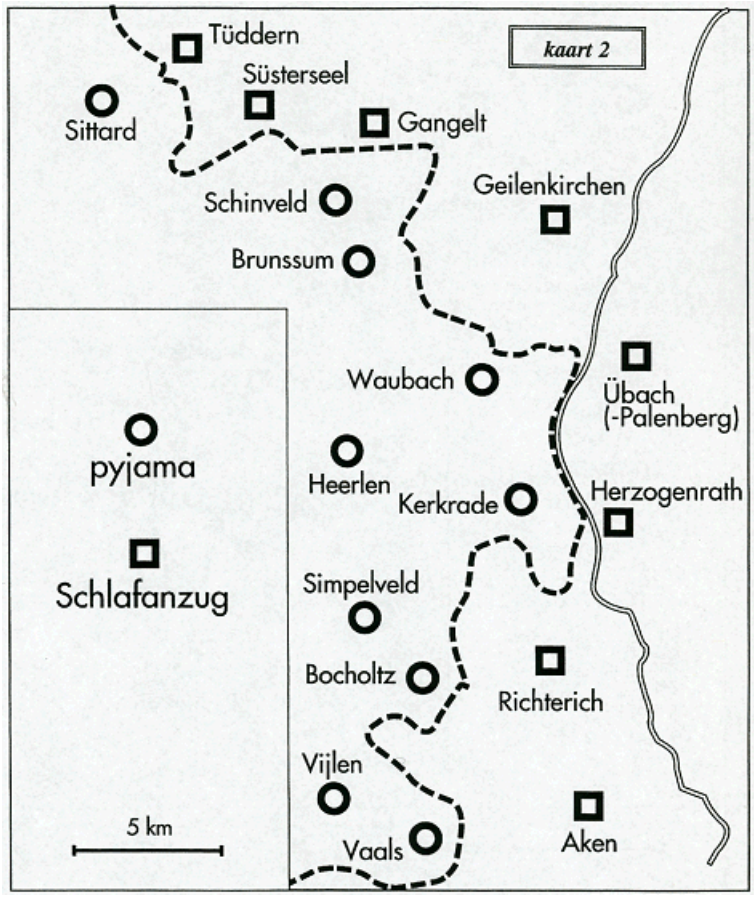
kaart 2
Tüddern
Süsterseel
Sittard
Gangelt
Schinveld
Geilenkirchen
Brunssum
Waubach
Übach
(-Palenberg)
pyjama
Heerlen
Kerkrade
Herzogenrath
Schlafanzug
Simpelveld
Bocholtz
Richterich
Vijlen
5 km
Vaals
Aken

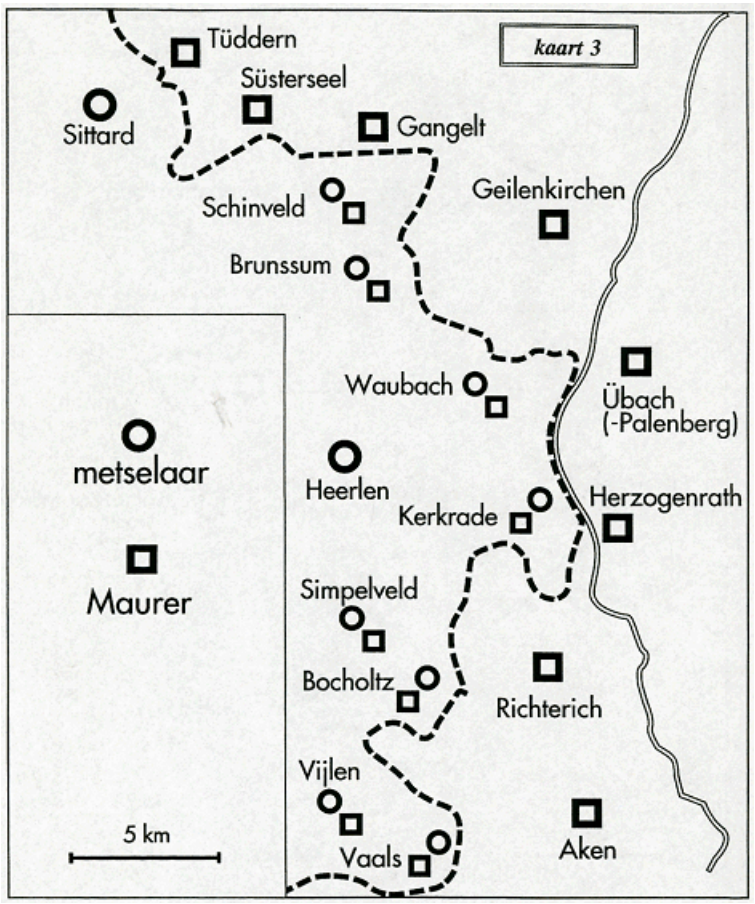
kaart 3
Tüddern
Süsterseel
Sittard
Gangelt
Schinveld
Geilenkirchen
Brunssum
Waubach
Übach
(-Palenberg)
metselaar
Heerlen
Herzogenrath
Kerkrade
Maurer
Simpelveld
Bocholtz
Richterich
Vijlen
5 km
Vaals
Aken

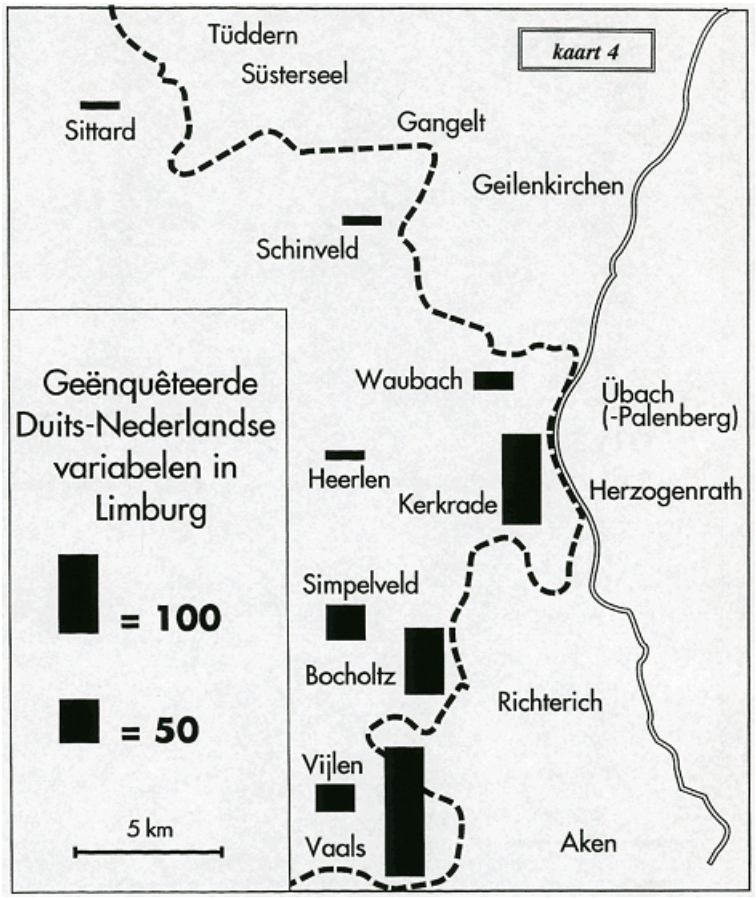
kaart 4
Tüddern
Süsterseel
Sittard
Gangelt
Geilenkirchen
Schinveld
Waubach
Übach
(-Palenberg)
Heerlen
Kerkrade
Herzogenrath
Simpelveld
Bocholtz
Richterich
Vijlen
Vaals
Aken
Geënquêteerde Duits-Nederlandse variabelen in Limburg
= 100
= 50
5 km

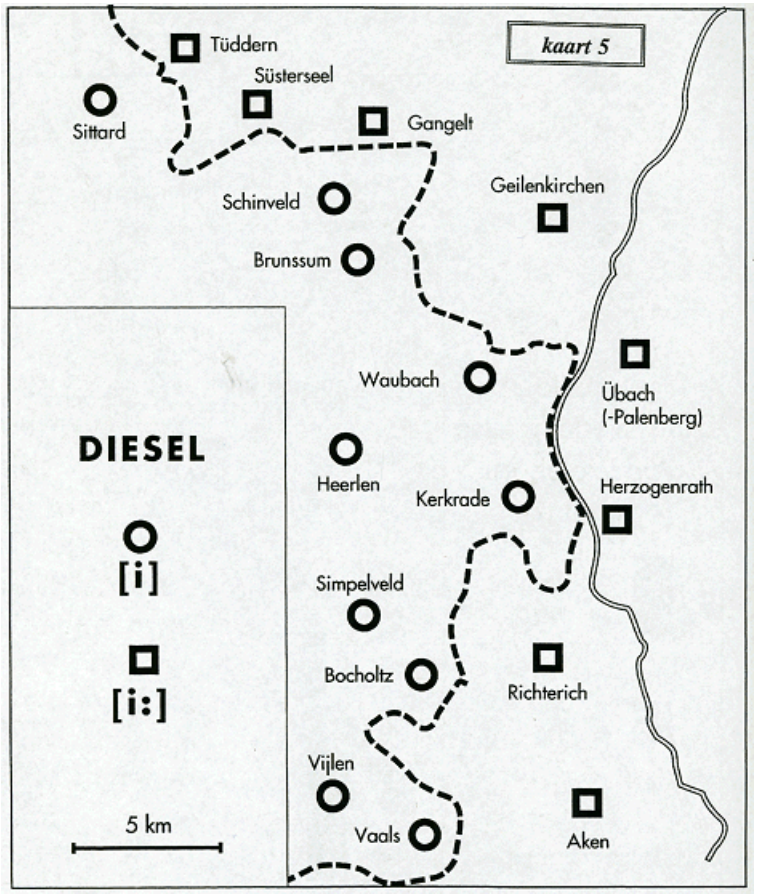
kaart 5
Tüddern
Süsterseel
Sittard
Gangelt
Schinveld
Geilenkirchen
Brunssum
Waubach
Übach
(-Palenberg)
DIESEL
Heerlen
Kerkrade
Herzogenrath
[i]
Simpelveld
[i:]
Bocholtz
Richterich
Vijlen
5 km
Vaals
Aken

machen en en westelijk *maken*) in het zuidoosten en de *lijk/lich*-lijn (tussen oostelijk *meugeli**ch*** en westelijk *meugelij**k***) in het midden van ons eerste kaartje. De frequentste kaarttypes m.b.t. dit gebiedje in mijn dissertatie waren onze huidige kaart 2, met de staatsgrens als oostgrens van een homogeen Nederlands en westgrens van een homogeen Duits woordareaal, en kaart 3, met een westelijk menggebied en een homogeen oostelijk Duits areaal. Deze Nederlands-Duitse variabiliteit (ook wel synonymie te noemen) van Nederlands-Limburg neemt van oost naar west (kaart 4) af; bovendien verminderen de Duitse elementen bij het vorderen van de tijd en verwerven de Nederlandse er meer burgerrecht[3]. De hierna afgedrukte geografische verspreiding van *grammaticale* verschijnselen vertoont tendentieel hetzelfde beeld als de twee woordkaarten.

Kaart 5 is representatief voor de klinker in een groot aantal ontleningen. De klinker in de beklemtoonde lettergreep van *diesel/Diesel* is in de Nederlandse dialecten overal kort, in de Duitse daarentegen overal lang. Hetzelfde geldt aan Nederlandse zijde voor de transferenties *antivries, angina, bronchitis, nietmachine, ziekenfonds, broeder* (‘verpleger’), *groeten* en *soes*, en aan Duitse voor de ontleningen *Angina, Bronchitis, Garantie, Praline, Schiedsrichter* en *Sprudel*. De hoogste klinkerreeks is in het Algemeen-Nederlands (behoudens voor /r/) kort, in het Standaardduits lang; hoewel de dialecten zowel over een lange

3 Als in één plaats variabiliteit bestaat, tracht de plaatsing van de symbolen op de kaart de diafasische relatie tussen de beide vormen weer te geven. Verticaal onder elkaar geplaatste tekens wijzen op synonymie met ongeveer gelijke frequentie waarbij het bovenste symbool de recentste vorm aanduidt. Als twee stempeltjes zich schuin onder elkaar bevinden, staat het linkse voor de gebruikelijkste vorm, het rechtse voor de minder frequente; rechtsboven betekent dan *jonger en expansief*, rechtsbeneden *verouderend*.

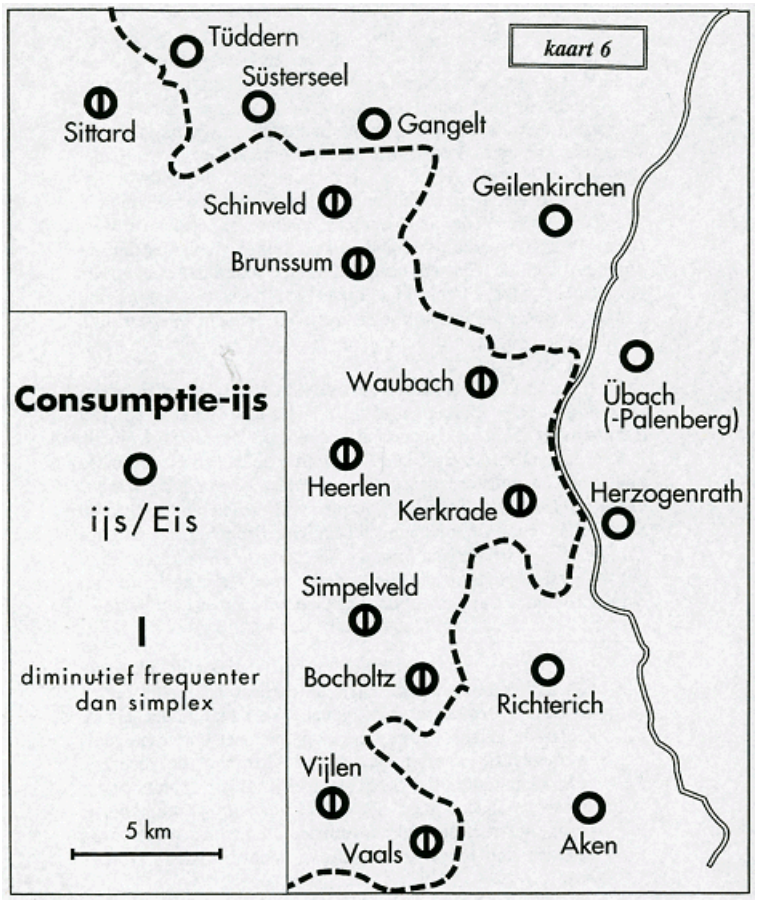
kaart 6
Tüddern
Süsterseel
Sittard
Gangelt
Schinveld
Geilenkirchen
Brunssum
Waubach
Übach
(-Palenberg)
Consumptie-ijs
ijs/Eis
Heerlen
Kerkrade
Herzogenrath
Simpelveld
I
diminutief frequenter
dan simplex
Bocholtz
Richterich
Vijlen
5 km
Vaals
Aken

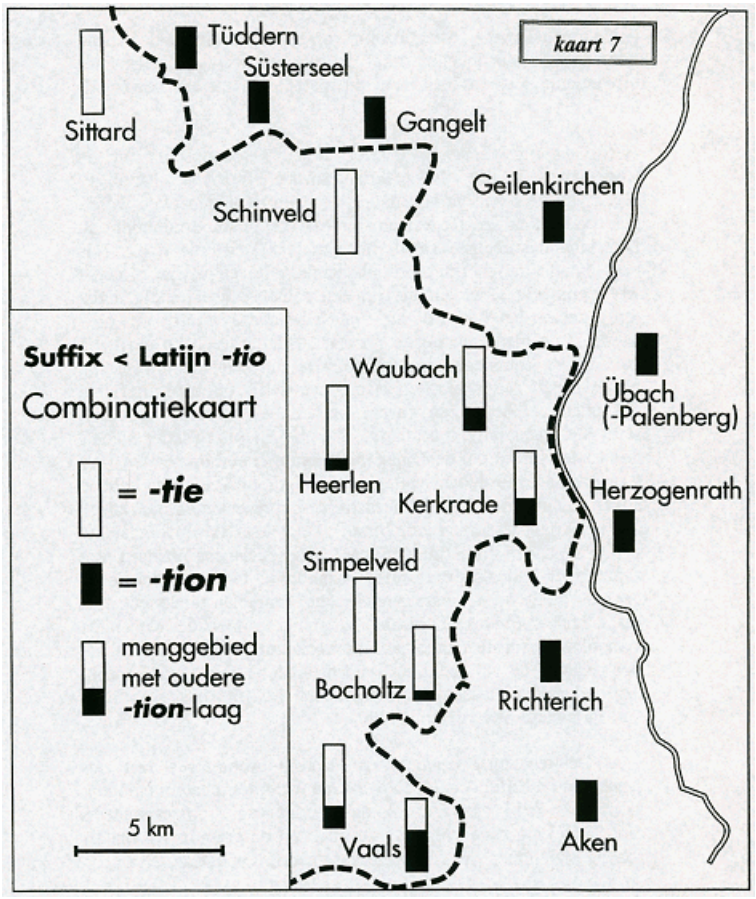
kaart 7
Tüddern
Süsterseel
Sittard
Gangelt
Schinveld
Geilenkirchen
Suffix < Latijn -tio
Combinatiekaart
= -tie
= -tion
menggebied
met oudere
-tion-laag
5 km
Waubach
Übach
(-Palenberg)
Heerlen
Kerkrade
Herzogenrath
Simpelveld
Bocholtz
Richterich
Vaals
Aken

[i:] als een korte [i] beschikken, volgen ze de uitspraak van de hun overkoepelende cultuurtaal, en vormen zich op die manier bij ontlening telkens isofonen die met de staatsgrens samenvallen.

De volgende twee kaarten tonen verschijnselen uit de woordvorming. De dialectale benaming voor het handijsje, d.w.z. de portie ijs in een hoorntje, potje of tussen twee wafeltjes, verschijnt in Nederland bij voorkeur als diminutief, in Duitsland daarentegen steeds als simplex (kaart 6). Kaart 7 is veel complexer en tracht de dialectale reflexen van een aantal woorden weer te geven die op een achtervoegsel eindigen dat teruggaat op het Latijnse *-tio*. De Nederlandse woordvorm op *-tie* heeft de klemtoon op de voorlaatste lettergreep en stoelt op de Latijnse nominatief, de Duitse vorm op *-tion* heeft betoning op de laatste lettergreep en is oorspronkelijk de accusatief. De geënquêteerde begrippen waren: consecratie, reparatie, repetitie, statiegeld, generatie, installatie, operatie en organisatie; slechts de laatste vier zijn in de Duitse dialecten met een op het Lat. *-tio* teruggaande woordvorm vertegenwoordigd. In Nederland hebben alleen Sittard en Schinveld de acht *-tie*-representanten die ook in het Nederlands voorkomen; Simpelveld telt er zeven omdat het *Probe* zegt voor ‘repetitie’; in zes Rijksnederlandse plaatsen tenslotte is er lexicale en/of suffixvariabiliteit. Hoe dan ook is de hoogte van de op de kaart aangebrachte symbolen uitsluitend met het aantal *-*tio*-vormen direkt evenredig; binnen de gemengde symbolen wordt de mathematische verhouding tussen de realisatietypes van de variabele suffixvorm analoog weergegeven zonder onderscheid tussen afleidingen met dezelfde basis (doubletten) en andere met verschillende.

De recente overname van woordvormingtypes laat dus ongeveer hetzelfde beeld zien als de woordenschatontleningen: kaart 6 is gelijk aan kaart 2, de tendens van 7 correspondeert met 3. Ook de twee volgende gevallen uit de grammatica onderscheiden zich niet van de vorige kaartparen. Omdat *dia/Dia*,

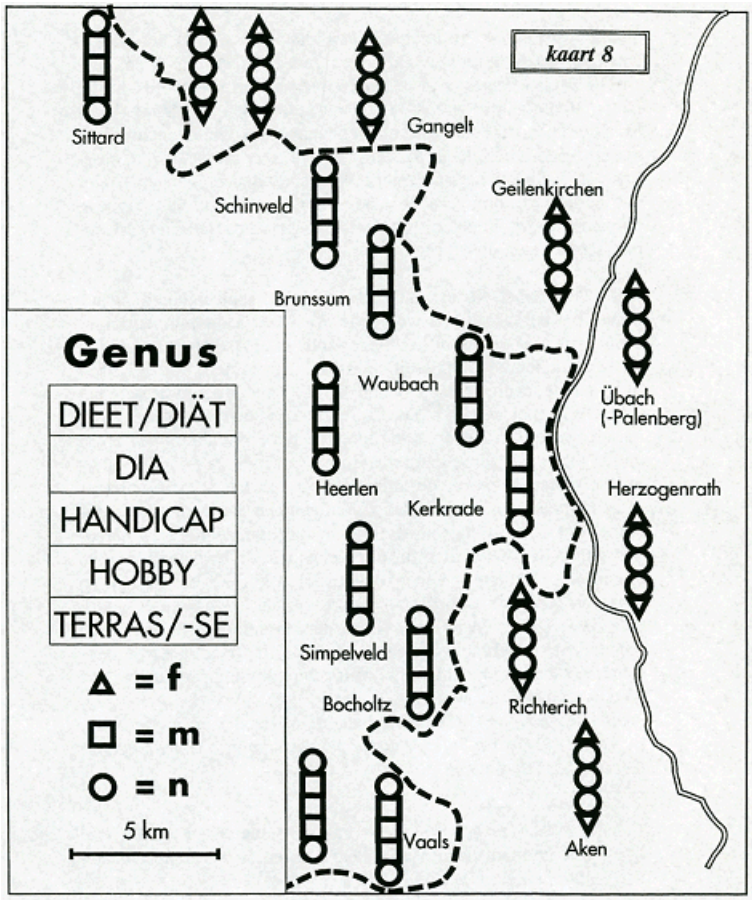
kaart 8
Sittard
Gangelt
Schinveld
Geilenkirchen
Brunssum
Waubach
Übach
(-Palenberg)
Heerlen
Kerkrade
Herzogenrath
Simpelveld
Bocholtz
Richterich
Vaals
Aken
Genus
DIEET/DIÄT
DIA
HANDICAP
HOBBY
TERRAS/-SE
= f
= m
= n
5 km

handicap/Handicap en *hobby/Hobby* mannelijk zijn in het Nederlands en onzijdig in het Duits, en omdat *dieet/Diät* resp. *terras/Terrasse* onzijdig zijn in het Nederlands en vrouwelijk in het Duits, stoten aan de grens deze genusverschillen op elkaar (kaart 8). Kaart 9 ziet de representanten van de lexicale tegenstelling tussen Nederlands *hij is BEDIEND* en Duits *er ist VERSEHEN worden* (= 'hij heeft het sacrament der stervenden ontvangen') over het hoofd, en brengt alleen het voorkomen van het passieve hulpwerkwoord in kaart; dit laatste is in alle Nederlands-Limburgse dialecten op zijn retour.

Tussen het Nederfrankisch-Westfaalse dialectgebied, waarin aan het begin van een woord de West-Germaanse *g* als dorsovelare fricatief (zoals in het Nederlands als [ɣ] of [χ] verschijnt en het Middenduits-Opperduitse areaal ten zuiden van de Eifellijn met de occlusief [g] (zoals in het Duits) bevindt zich het Ripuarisch met een [j][4]. Dwars door onze kaart loopt de grens tussen westelijke [ɣ] en oostelijke [j]; deze is echter niet op te vatten als een scherpe demarcatielijn want in 5 van de 17 onderzochte dialecten wordt de anlautende *g* van het West-Germaans of van moderne standaardtalige ontleningen variabel uitgesproken (kaart 10). In elk van deze mengdialecten werden 20 personen verzocht 14 woorden uit te spreken. De informanten kunnen opgedeeld worden in een groep ouderen (45+) en een groep jongeren (45-); de woorden in 10 erfwoorden (*gang, gans, gebit, geit, gek, geluk, goed*) en 10 moderne ontleningen die in de respectieve onderzoeksgebieden allemaal tot de dialecwoordenschat van de gemiddeld ontwikkelde burger behoren; in Nederland waren dat de woorden *garantie, gehandicapte, geheugen, geslaagd, gids, golf* ('VW-merknaam' of 'spel') en *vergunning*, in Duitsland *Garantie, Geburtstag, Gedächtnis, Genehmigung, Gesetz, Golf* en *Gummi*.

4 FRINGS Th. (1955): Vom *g*, von seinen Lautwerten und von germanischen Sprachlandschaften, *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 20, 170-191.

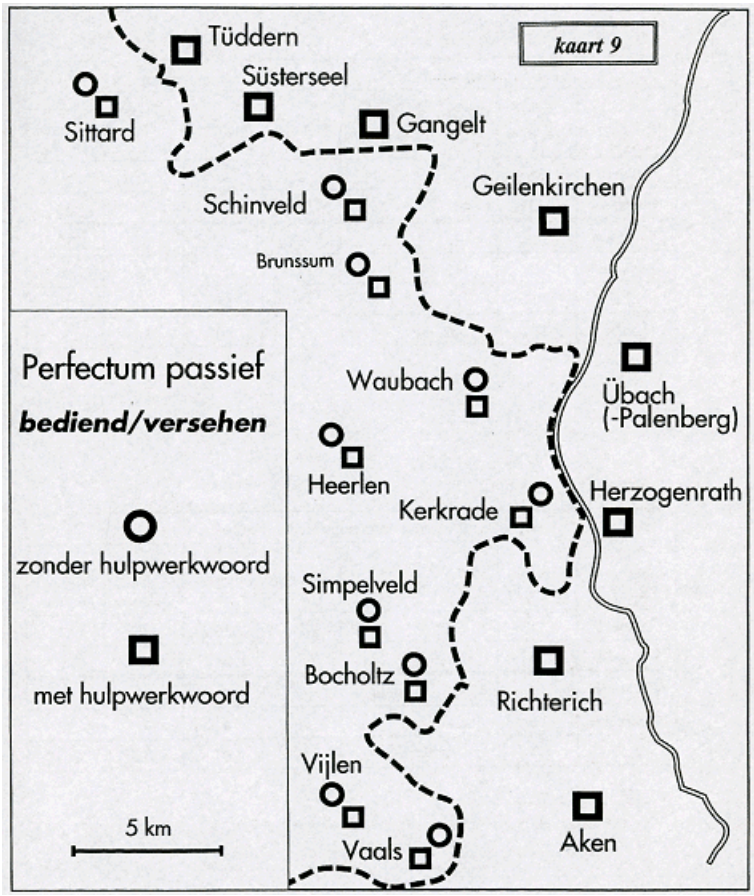
kaart 9
Tüddern
Süsterseel
Sittard
Gangelt
Schinveld
Geilenkirchen
Brunssum
Perfectum passief
bediend/versehen
Waubach
Übach
(-Palenberg)
Heerlen
Herzogenrath
Kerkrade
zonder hulpwerkwoord
Simpelveld
Bocholtz
Richterich
met hulpwerkwoord
Vijlen
5 km
Vaals
Aken

j i.p.v. *g* bij woordbegin voor klinkers in menggebieden

	alle woorden	*erfwoorden*	*leenwoorden*	*ouderen*	*jongeren*	*erfwoorden ouderen*	*leenwoorden jongeren*
Tüddern	31	0	31	2	29	0	29
Süsterseel	38	0	38	4	34	0	34
Kerkrade	185	123	62	108	77	68	22
Bocholtz	168	115	53	107	61	68	14
Vaals	209	131	78	120	89	70	28
aantal	*280*	*140*	*140*	*140*	*140*	*70*	*70*

tabel 1

j i.p.v. *g* in menggebieden in %

	alle woorden	*erfwoorden*	*leenwoorden*	*ouderen*	*jongeren*	*erfwoorden ouderen*	*leenwoorden jongeren*
Tüddern	11	0	22	1	20	0	41
Süsterseel	14	0	27	3	24	0	49
Kerkrade	66	88	44	77	55	97	31
Bocholtz	60	82	38	76	44	97	20
Vaals	74	94	56	86	64	100	40

tabel 2

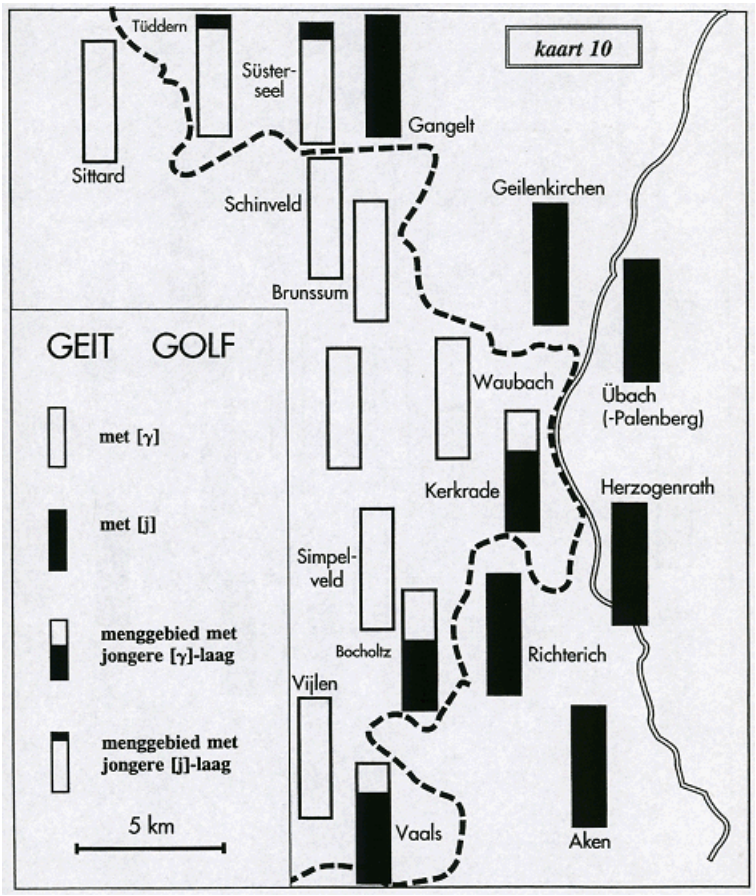
kaart 10
Tüddern
Süster-
seel
Gangelt
Sittard
Schinveld
Brunssum
Geilenkirchen
Übach
(-Palenberg)
Waubach
Kerkrade
Herzogenrath
Simpel-
veld
Bocholtz
Richterich
Vijlen
Vaals
Aken
GEIT GOLF
met [γ]
met [j]
menggebied met
jongere [γ]-laag
menggebied met
jongere [j]-laag
5 km

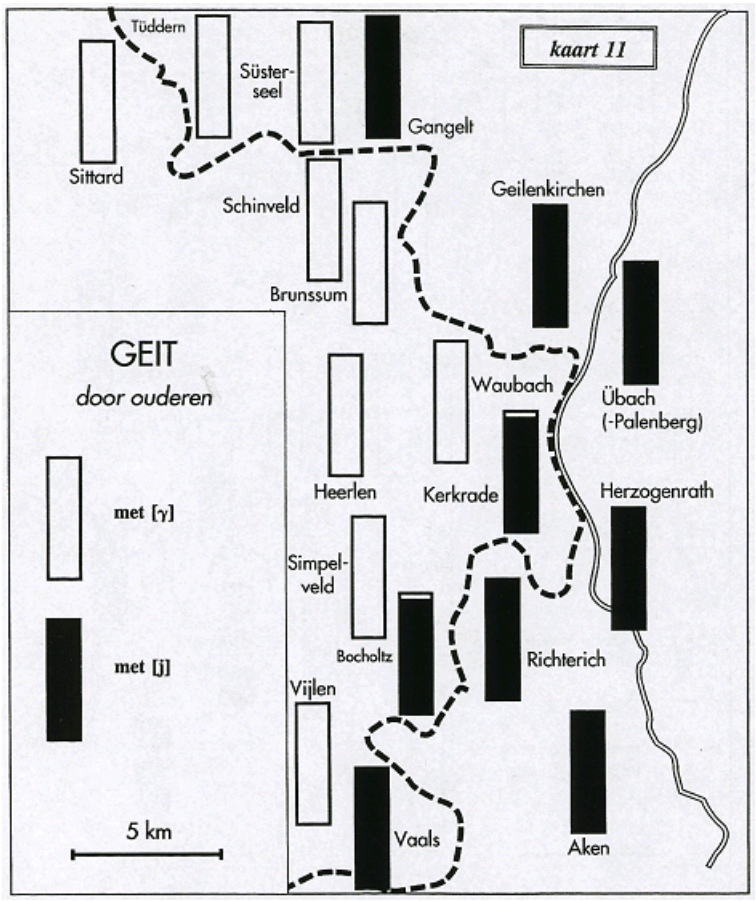
kaart 11
Tüddern
Süster-
seel
Gangelt
Sittard
Schinveld
Geilenkirchen
Brunssum
GEIT
door ouderen
Waubach
Übach
(-Palenberg)
met [γ]
Heerlen
Kerkrade
Herzogenrath
Simpel-
veld
met [j]
Bocholtz
Richterich
Vijlen
5 km
Vaals
Aken

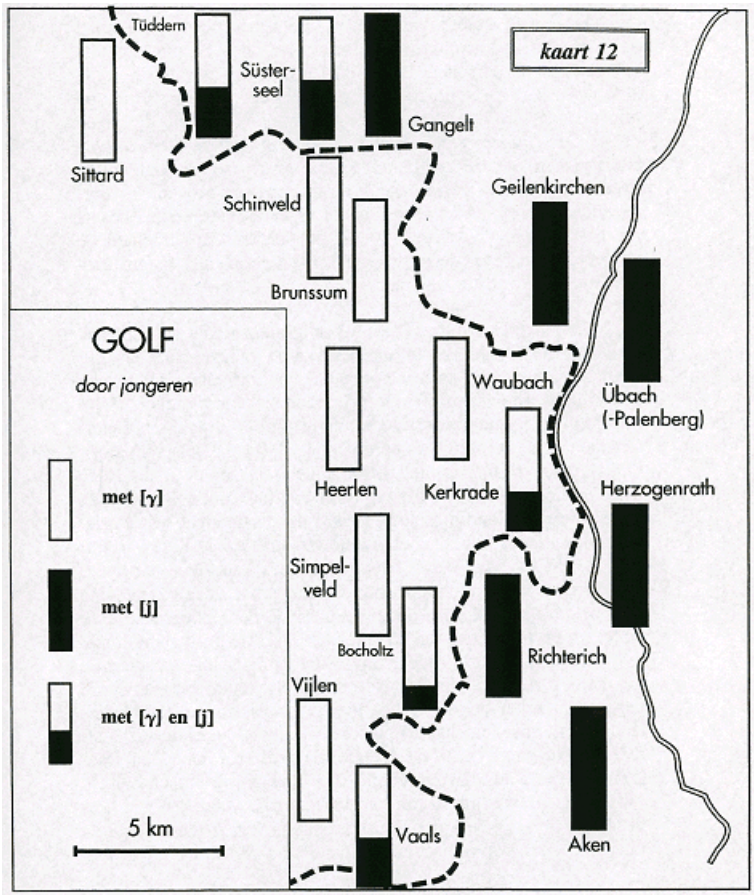
kaart 12
Tüddern
Süster-
seel
Gangelt
Sittard
Schinveld
Brunssum
Geilenkirchen
Übach
(-Palenberg)
Waubach
Heerlen
Kerkrade
Herzogenrath
Simpel-
veld
Bocholtz
Richterich
Vijlen
Vaals
Aken
GOLF
door jongeren
met [γ]
met [j]
met [γ] en [j]
5 km

De eerste kolom van tabel 1 toont per plaats het aantal gevallen met [j]-uitspraak in het geheel van de 280 uitgesproken vormen (= 20 personen à 14 woorden). In de tweede en derde kolom worden de woorden uitgesplitst, in de vierde en vijfde de informanten; in de laatste twee kolommen worden de beide parameters (***oudere*** *erfwoorden* tegenover ***nieuwere*** *leenwoorden* enerzijds en ***oudere*** *informanten* tegenover ***jongere*** anderzijds) tweemaal gekruist. Tabel 2 geeft de metingen in procenten weer, dezelfde noemer maakt de resultaten immers beter vergelijkbaar. De balkjes van de kaarten 10, 11 en 12 tenslotte trachten de procenten van resp. de eerste, de zesde en zevende kolom aanschouwelijker voor te stellen.

Ook het laatste hier besproken grammaticale verschijnsel komt uit de klankleer. In de beschaafde Duitse standaardtaal heeft het foneem /χ/ twee combinatorische varianten: [ç] na een voorklinker (bijv. [mɪç]) en [x] na een achterklinker (bijv. [max]); (de palato-predorsale allofoon) [ç] blijft echter onderscheiden van (de prepalato-coronale) [ʃ] (in dialectspelling *sj*), m.a.w. *mich* (‘mij’) is niet gelijk aan *misch* (‘meng’), en *Teich* rijmt niet op *Fleisch*. In het regiolect van het Duitse Rijnland en in heel wat Rijnlandse dialecten heeft deze samenval wel plaatsgevonden, zodat bijv. in het Akens *vis* op *oorlog* (Krieg) rijmt: /vɪ ʃ/, /krɪ ʃ/ (*visj, krisj*). Het Nederlands kent deze (extreme) consonantische aanpassing aan de voorafgaande vocale omgeving niet, of deze bevindt zich onder de normale perceptiegrens: *lach, boeg, lig* en *brug* eindigen alle vier op dezelfde postpalato-dorsale [= zachte] (in het Zuiden, bijv. Sittard) of faringo-postdorsale [= harde] fricatief (in het Noorden). Nu moet een antwoord gegeven worden op de vraag hoe de grens tussen het Nederlandse (Sittardse) en het Rijnlandse (Akense) systeem verloopt. Deze vraag kan synchronisch geformuleerd worden (‘Tot waar komt /χ/ na voorklanken voor?’ [= Sittard]) of diachronisch: ‘Waar ligt de westgrens van het dialectareaal waarin Wg. *g* (als het vandaag in de [morfeem]auslaut staat), Wg. *h* (auslautend en inlautend voor *t* of voor geminatiefactor) en verschoven Wg. *k*

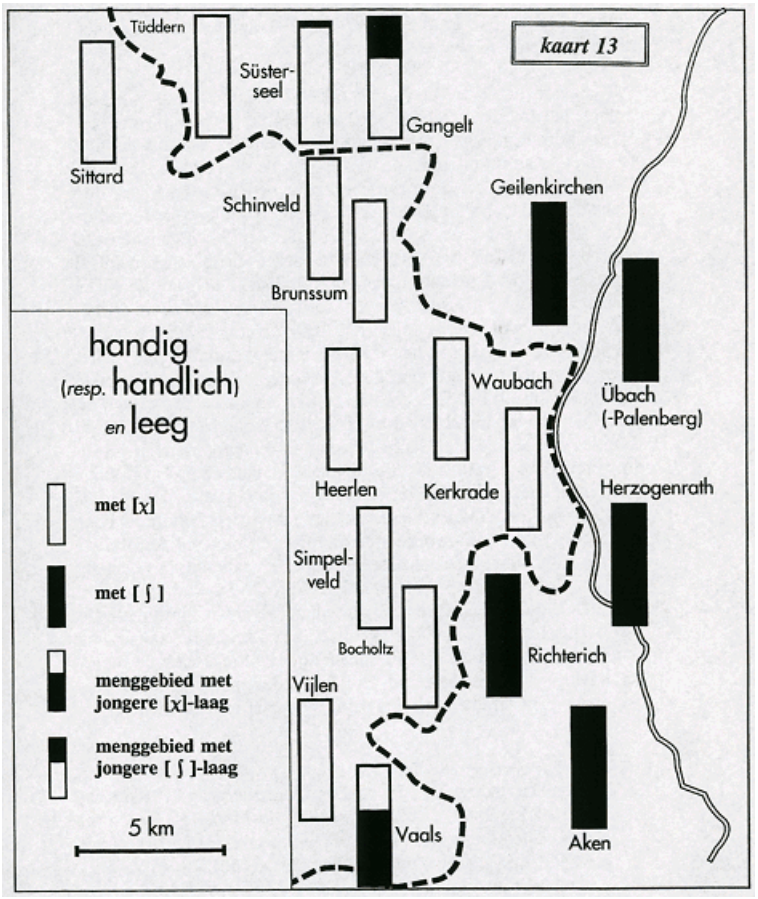
kaart 13
Tüddern
Süster-
seel
Gangelt
Sittard
Schinveld
Brunssum
Geilenkirchen
Übach
(-Palenberg)
Waubach
Heerlen
Kerkrade
Herzogenrath
Simpel-
veld
Bocholtz
Richterich
Vijlen
Vaals
Aken
handig
(resp. handlich)
en leeg
met [x]
met [ʃ]
menggebied met
jongere [x]-laag
menggebied met
jongere [ʃ]-laag
5 km

met de (uit Wg. *sk* in alle, en Wg. *s* in sommige posities ontstane) /ʃ/ is samengevallen?' [= Aken].

Kaart 13 reveleert in ons onderzoeksgebied een westelijk areaal met het Nederlandse (of Sittardse), een oostelijk met het West-Duits-Rijnlandse (of Akense) systeem en daartussen drie dialecten waarin na palatale omgeving de bovengenoemde reflexen van de West-Germaanse consonanten g, h en k (en dito leenwoorden) variabel d.w.z. als /χ/ en /ʃ/ uitgesproken worden[5]. In elk van deze plaatsen werden weer 20 zegslieden (10 +45-ers en 10 -45-ers) verzocht 6 woorden uit te spreken, nl. 3 erfwoorden (de dialectale uitspraak van *Krieg, leeg* en *wieg*) en 3 leenwoorden (in Vaals: *handig, veiligheidsgordel* en *verpleegster*; in de twee Duitse plaatsen: *eifersüchtig, handlich, Lautsprecher*). Net zoals in het vorige kapittel bestond geen twijfel over de aanwezigheid van deze woordtypes in het dialectale vocabularium. Tabellen 3 en 4 resp. kaarten 14 en 15 werden op dezelfde manier opgebouwd als hun tegenhangers uit het vorige kapittel. In het Duitse Gangelt neemt in leenwoorden en bij de jongeren de [ʃ]-uitspraak toe ten nadele van de [χ]; in Vaals gebeurt in deze gevallen de vervanging omgekeerd. Uit de cumulatie van de diafasische parameter (d.w.z. erfwoorden door ouderen en jonge leenwoorden door jongeren uitgesproken) blijkt dat het substitutieproces sneller verloopt in Vaals dan in Gangelt.

Ook de twee laatste van onze huidige zeven grammaticale verschijnselen laten dus een (geleidelijke) structurele aanpassing aan hun achterland zien. Aan Duitse zijde voltrekt zich de regiolectisering van drie dialecten; ook in Nederland is de klankverandering geen directe verhollandsing: de *g* is in haar nieuwe

5 Mijn bevindingen zijn anders dan die van HINSKENS, F.L.M.P. (1992): *Dialect Levelling in Limburg. Structural and Sociolinguistic aspects*, Nijmegen, 147-151 [ook (1993) in: *Taal en Tongval*, themanr. 6, 56].

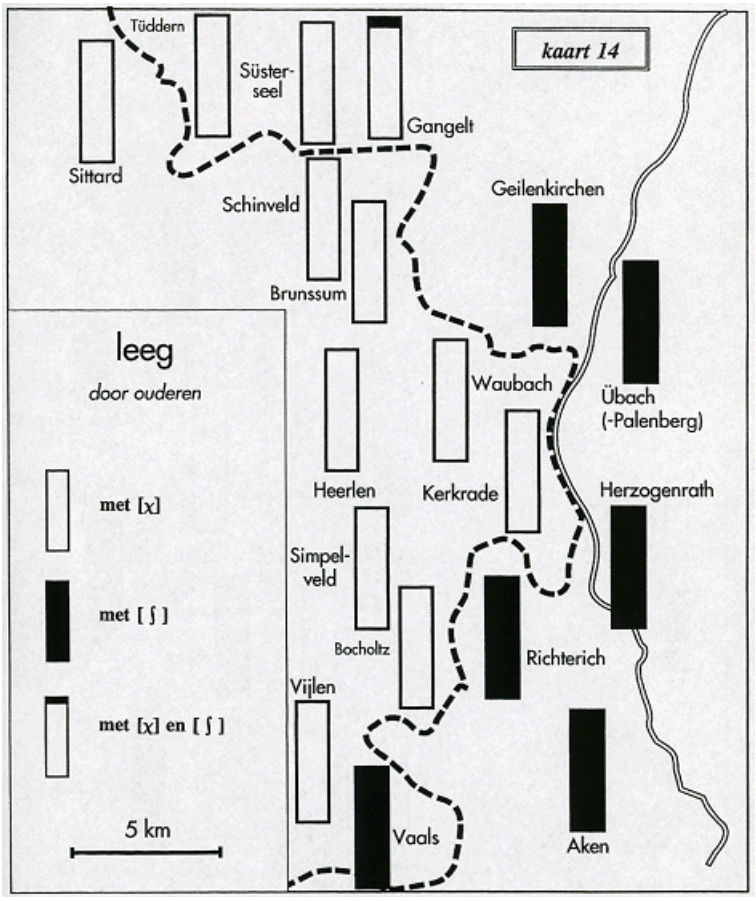
kaart 14
Tüddern
Süster-
seel
Gangelt
Sittard
Schinveld
Brunssum
Geilenkirchen
Übach
(-Palenberg)
Waubach
Heerlen
Kerkrade
Herzogenrath
Simpel-
veld
Bocholtz
Richterich
Vijlen
Vaals
Aken
leeg
door ouderen
met [x]
met [ʃ]
met [x] en [ʃ]
5 km

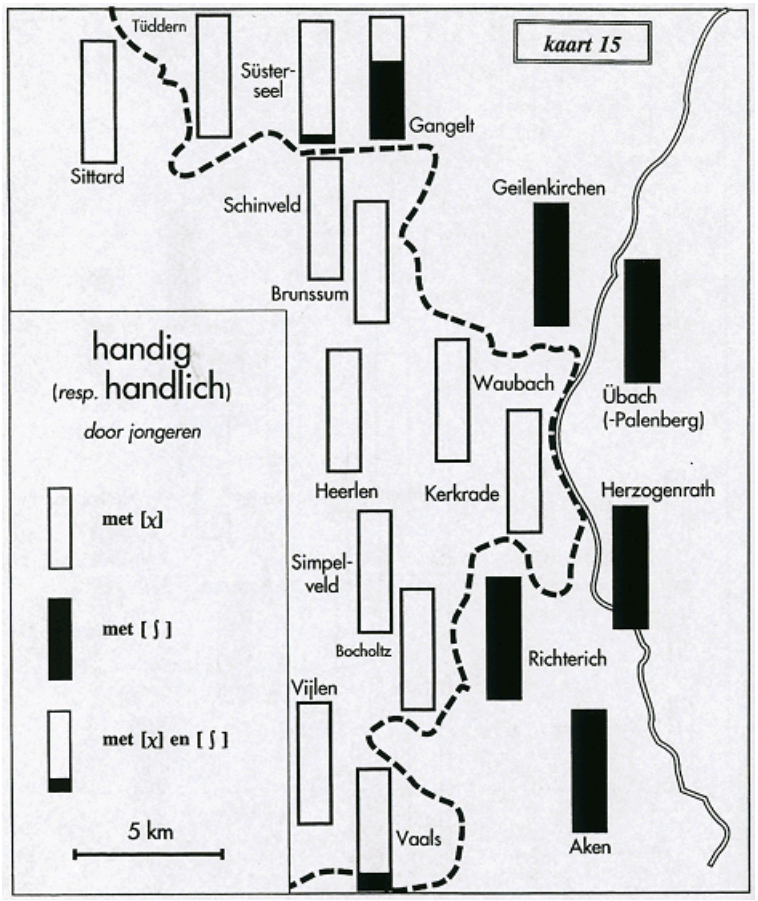
kaart 15
Tüddern
Süster-
seel
Gangelt
Sittard
Schinveld
Brunssum
Geilenkirchen
Übach
(-Palenberg)
Waubach
Heerlen
Kerkrade
Herzogenrath
Simpel-
veld
Bocholtz
Richterich
Vijlen
Vaals
Aken
handig
(resp. handlich)
door jongeren
met [x]
met [ʃ]
met [x] en [ʃ]
5 km

sj i.p.v. *ch* na voorklinker in menggebieden

	alle woorden	*erfwoorden*	*leenwoorden*	*ouderen*	*jongeren*	*erfwoorden ouderen*	*leenwoorden jongeren*
Süsterseel	2	0	2	0	2	0	2
Gangelt	39	16	23	8	31	4	19
Vaals	76	58	18	44	32	30	4
aantal	*120*	*60*	*60*	*60*	*60*	*30*	*30*

tabel 3

sj i.p.v. *ch* na palataal in menggebieden in %

	alle woorden	*erfwoorden*	*leenwoorden*	*ouderen*	*jongeren*	*erfwoorden ouderen*	*leenwoorden jongeren*
Süsterseel	2	0	3	0	3	0	7
Gangelt	33	27	38	13	52	13	63
Vaals	63	97	30	73	53	100	13

tabel 4

omgeving *zacht* en stemhebbend, de *ch zacht*, d.w.z. beide Zuid-Nederlands.

Een laatste beschouwing ten slotte heeft betrekking op het klankwijzigings*proces* en is van methodologische aard. Een nauwkeurige vergelijking tussen de kolommen 2/3 en 4/5 van de tabellen 2 resp. 4 leert ons dat de discrepanties bij de *j/g*-wisseling in het menggebied overal groter zijn tussen de twee groepen woorden dan tussen de twee groepen informanten; bij de *ch*-problematiek is dit ook het geval voor Vaals, maar liggen de zaken omgekeerd in Gangelt. De hier besproken klankwijziging blijkt dus eerder door overname van nieuwe woorden dan via generatiewisseling plaats te vinden.

J. CAJOT